

وضعیت تفاسیر شیعی در هند

سید مصطفی احمدزاده^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۳/۹ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۶/۲۳

چکیده

از زمانی که اسلام به هند راه یافت، قرآن کریم به عنوان قانون اساسی اسلام نیز مورد توجه مسلمانان هند قرار گرفت. از یک سو ترجمه و تفسیر قرآن کریم به زبان‌های اردو، هندی، فارسی، عربی و انگلیسی و از سوی دیگر، تأسیس مراکز آموزشی، تبلیغی و پژوهشی در حوزه علوم و معارف قرآن کریم در سراسر هند رواج یافت. تألیف و تدوین انبوهی از آثار قرآنی و تربیت هزاران مفسر، قرآن‌پژوه و قاری قرآن کریم، حاصل این تلاش‌ها و کوشش‌هاست. اوج این جنبش قرآنی، در تنوع تفاسیر قرآنی به لحاظ مذهب، روش، گرایش، سبک و زبان کاملاً مشهود است.

آنچه در این نوشتار مورد نظر است، گزارشی توصیفی از تفاسیر شیعی در هند است که گاه با تحلیل نیز همراه می‌باشد.

کلید واژه‌ها: هنر، تفاسیر شیعه هند، تاریخ تشیع در هند، تاریخ تفسیر در هند.

نگاهی گذرا به تاریخ تشیع در هند

در سده‌های آغازین هجری، بازرگانان مسلمان عرب از سواحل جنوبی و غربی در هند نفوذ نمودند و در برخی نواحی هند، دین اسلام را منتشر ساختند. با سلطه غزنویان در هند، اسلام به طور رسمی به عنوان دین حاکم تثبیت شد و

۱. استادیار مطالعات و پژوهش‌های قرآنی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

mostafa.ahmadzadeh@gmail.com.

سلسله‌های مسلمان متعددی بر هند حکمرانی کردند.

اگر چه نمی‌توان زمان ورود تشیع به هند را دقیق تعیین نمود، اما پیشینه آن به روزگار امام علی علیه السلام و فرزندان آن بزرگوار بازمی‌گردد و اینکه تشیع با حبّ اهل بیت علیهم السلام در این سامان کار خویش را آغاز کرد و با مهاجرت سادات و علویان شیعه که از حکومت مرکزی اموی و عباسی فرار می‌کردند، بارور شد.

بنابراین می‌توان گفت نفوذ تشیع به وسیله مهاجرت و مسافرت به‌طور انفرادی یا جمعی در طول سالیان دراز صورت گرفته است. پس از آن به آرامی شیعیان در هند گسترش یافتند، به طوری که در حکومت‌ها صاحب پست‌های کلیدی شدند و به تدریج در قرون دهم و یازدهم هجری، حکومت‌هایی را در هند تأسیس کردند.

چند قرن بعد، بسیاری از هندیان و مهاراجه‌ها نیز به مذهب تشیع گراییدند. شیعیان هند، تعزیه‌هایی در تکایا برپا می‌داشتند و در امام‌باره‌ها^۱ عزاداری می‌کردند. از سوی دیگر، سخت‌گیری و خشونت سیاسی دولت‌ها علیه شیعیان، آنان را به سرزمین امن و نزدیک آن روزگار، یعنی شبه قاره سوق می‌داد. حمله وحشیانه مغول به ایران، فرهیختگان، عالمان، هنرمندان و مردم بسیاری را به مهاجرت به هند واداشت که در میان آنان شیعیان نیز جا داشتند. منش ایرانیان و اندیشه و فرهنگ متعالی ایشان از علل استقبال و دعوت از آنها به سرزمین هند بوده است. بسیاری از عالمان شیعه به همین دلیل به شبه قاره مهاجرت کردند. نیز بیفزاییم که زبان فارسی و نزدیکی با ایران نیز از علل مهم گسترش تشیع در شبه قاره بوده است. ظهور حکومت‌های شیعی در جنوب این سرزمین نیز تشیع را به شکل گسترده‌ای در این منطقه بسط داد و زمینه فعالیت عالمان شیعه را فراهم نمود.

---

۱. امام‌باره به مکان‌های مذهبی‌ای گفته می‌شود که بر اساس گنبد و بارگاه یکی از امامان علیهم السلام با مقیاس‌هایی در حدود واقعی، در شهرهای هند به ویژه لکهنو ساخته شده‌اند و در آنها مراسم مذهبی برگزار می‌شود. مشهورترین امام‌باره، امام باره کربلا در لکهنو است.

همه این عوامل بدون نگاه علمی به توانمندی‌های شیعیان ناقص خواهند بود؛ چرا که همواره یکی از علل موفقیت و رشد یک گروه را باید در خود آن جست‌وجو کرد. درایت و چگونگی عملکرد شیعیان در قالب تقیه به جا، انعطاف و آزاد منشی، لیاقت در مناصب کلیدی، برتری علمی و... از جمله علل بقا و رشد تشیع در شبه قاره بوده است.

میر محمد مؤمن استرآبادی، با آوردن تشیع در همه ابعاد، حیدرآباد را برای همیشه با تشیع مأنوس کرد. او با تعلیم و تدریس، بنیادهای علمی و عقلی تشیع را استوار نمود و با انجام مناسک شیعی آن را به همگان معرفی کرد و با تألیفات و موج علمی‌ای که به راه انداخت، آن را نهادینه ساخت.

تشیع با تصوف شیعی چنان در شبه قاره ظهوری پایدار یافت که کشمیر از این گذر به امروز رسید. از سوی دیگر، هرگز نمی‌توان شعر را به عنوان ابزار محبوب تبلیغ و تبیین عقاید و آرا در دوران گذشته، دست کم گرفت و از این رو نمی‌توان نقش شاعران شیعه را در گسترش تشیع از یاد برد. شاعرانی که بسیاری از آنان قبل از شعر گفتن، عالم بوده‌اند. تشیع در شبه قاره هند از وجود همه این عالمان و شاعران نشر و بسط یافت و تا به امروز رگه‌های آن جاری است، هرچند با تهاجم انگلیس به این سرزمین، بیشتر خزاین معنوی آن به تاراج رفت و از میان تهی شد، اما می‌توان امید داشت که این رگه‌ها، شاهرگی شوند به قلب تپنده معنویت در هندوستان.^۱

نقش قرآن کریم در تاریخ هند

هم‌زمان با ورود اسلام به هند، قرآن کریم به عنوان سنگ زیرین تمدن اسلامی

---

۱. تلخیص از پایان‌نامه سیده راضیه نجاتی حسینی، «نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در هند»، صفحات گوناگون، کارشناسی ارشد پیام نور مشهد، ۱۳۸۸. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: کتاب‌های جان نورمن هالیستر، تشیع در هند، ترجمه آزمیدخت مشایخ فریدنی؛ سید عباس اطهر رضوی، شیعه در هند.

در کانون توجه مسلمانان هند و پیروان دیگر ادیان در هند قرار گرفت. نخست این کتاب به زبان‌های هندی، اردو و فارسی و بعدها به زبان انگلیسی ترجمه شد تا تازه‌مسلمانان هندی بهتر و بیشتر با پیام‌ها و معارف قرآن کریم آشنا شوند. سپس دانشمندان مسلمان آموزه‌های قرآن کریم را در قالب تدریس، تبلیغ و ترویج دین اسلام به مسلمانان و تا حد قابل توجهی به پیروان دیگر ادیان هند معرفی کردند، تا این کتاب نیز سهمی کلیدی و شایسته در بازسازی اندیشه دینی در هند بازیابد.

از سوی دیگر با راهیابی دانشمندان مسلمان به دستگاه‌های حکومتی، برخی قوانین حکومتی رنگ و بوی قرآنی به خود گرفت و حمایت از قرآن‌پژوهان و مدرّسان و معلمان قرآن کریم رونق یافت. به دنبال آن، تأسیس مراکز و مؤسسات قرآنی در راستای توسعه و گسترش معارف و علوم قرآنی و آموزش قرآن کریم در شهرهای مهم هند رواج یافت و تألیف و تدوین کتب آموزشی و علمی درباره دانش‌های گوناگون قرآنی از آموزش قرائت قرآن کریم، تجوید و رسم الخط تا ترجمه و تفسیر بالیدن گرفت و با رواج صنعت چاپ به اوج خود رسید. وجود انبوهی از نسخه‌های خطی و چاپی در کتابخانه‌های هند در حوزه علوم و معارف قرآن کریم شاهدهی بر این مدعاست.

قرآن کریم هم در تعاملات میان فرهنگی و دینی و پژوهش‌های تطبیقی با دیگر ادیان هند، منبعی مستند و معتبر برای مسلمانان به شمار می‌آمد و بر اساس آیات زندگی‌آفرین آن از اعتقادات دینی خود دفاع می‌کردند و هم در بحث‌ها و مناظرات مذهبی در میان فرقه‌های گوناگون اسلامی به ویژه میان علمای اهل سنت و دانشمندان شیعی، به عنوان مهم‌ترین و معتبرترین منبع پذیرفته برای همه مذاهب اسلامی محسوب می‌شد. در این میان، لغت‌شناسان و ادیبان ویژگی‌های حیرت‌انگیز واژه‌ها و فصاحت و بلاغت حیرت‌زای قرآن کریم را در آثار ادبی خویش به تصویر می‌کشیدند و شاعران تشنه‌کام، بن‌مایه شعر خویش را از

آبشخور بی‌کران آیات روح‌فزا و حیات‌بخش آن برمی‌گرفتند.

هنر نیز در این میان بی‌بهره نبود. قرآن کریم در تأسیس و ترویج هنرهای گوناگون در هند، بی‌نظیر بوده و هست و آثار به جای مانده از سده‌های گذشته از جمله کاخ‌ها، قصرها، باغ‌ها، معابد و زیارتگاه‌ها، دربارها و معماری بناها و شهرها، همه و همه با زبان بی‌زبانی، هنرهای گوناگونی را که قرآن کریم، خاستگاه ظهور و بروز آنها بوده، آشکارا نشان می‌دهند. هنوز بر در و دیوار شهرها و بر کنگره قصرها و کاخ‌ها و بر سردر باغ‌ها و معابد و بر محراب و منبر مساجد هند، آیات چشم‌نواز قرآن کریم، چشم هر بیننده‌ای را به خود جلب می‌کند و نفوذ و اقتدار منحصر به فرد قرآن کریم را در سده‌های گذشته در فرهنگ هند آشکار می‌سازد. خوشنویسی قرآن کریم به خط‌های گوناگونی مانند: نسخ، نستعلیق، ثلث، رقع، کوفی و ...، تذهیب و طلاکاری قرآن کریم، نقاشی و نگارگری آموزه‌ها و شخصیت‌ها و داستان‌های قرآن کریم، معرق‌کاری، گچ‌کاری و آینه‌کاری آیات قرآن کریم، مثبت‌کاری آیات قرآن کریم و رحل‌های قرآنی، برجسته‌کاری و حک آیات قرآن کریم بر روی سنگ‌ها، معماری قرآنی (توحیدی) بر گرفته از روح توحیدی قرآن کریم و هنرهای ریز و درشت دیگری که به صورت مستقیم یا غیر مستقیم از قرآن کریم گرفته شده، گوشه‌ای از نقش بی‌بدیل این صحیفه آسمانی را از یک سو در رشد و گسترش هنر توحیدی و ارج نهادن به هنر متعالی و تعالی هنرمند و از سوی دیگر مبارزه با هنرهای مشرکانه و نه هنرمندان غیر مسلمان در هند نشان می‌دهد. نیز بیفزاییم بسیاری از آثار هنری در ساحت قرآن کریم به دست هنرمندان غیر مسلمان در هند پدید آمده که از نگاه مبادلات فرهنگی - دینی بسیار قابل توجه است؛ زیرا قرآن کریم با هنر و هنرمندی مخالف است که نگرش غیر توحیدی را در جامعه رواج دهد؛ اما اگر هنرمند غیر مسلمان به گسترش هنری بپردازد که نگرش توحیدی را در جامعه افزایش دهد، از یک سو، راه برای دستیابی به هدف نهادینه‌سازی توحید

در جامعه و از سوی دیگر زمینه گرایش هنرمند غیر مسلمان به اسلام هموارتر می‌شود. امروزه، این تجربه فاخر و موفق در هند، می‌تواند به عنوان یکی از سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در تعاملات و تبادلات هنری با دیگر ادیان و مکاتب سیاسی - اجتماعی در راستای گسترش نظام توحیدی و قرآنی در جهان قرار بگیرد.

نتیجه این تلاش‌ها و کوشش‌ها، تربیت صدها مفسر، مترجم، قرآن‌پژوه، مبلغ، استاد و معلم قرآن، قاری، هنرمند قرآنی (خطاط و خوشنویس، نگارگر و نقاش، تذهیب‌کار، معرق‌کار، منبت‌کار، کاشی‌کار، گچ‌کار و ...) و شاعر است که هر یک به سهم خود در اعتلای فرهنگ قرآنی در جای جای هند کوشیده‌اند و تاریخ پر برگ و باری را برای قرآن کریم در این پهنه از جهان رقم زده‌اند.

خلاصه آنکه قرآن کریم آن چنان در فرهنگ این مرز و بوم و در جان و روان هندیان راه یافته است که به جرئت می‌توان گفت بررسی سیر فراز و فرود فرهنگ و اندیشه دینی در هند بدون توجه به نقش قرآن کریم، راه به جایی نمی‌برد.

تفاسیر شیعی در هند

همچنان که پیشتر آمد، حضور جدی شیعیان در هند به سده هشتم بازمی‌گردد. از این سده تا سده معاصر، که حدوداً هفتصد سال را دربرمی‌گیرد، تفاسیر گوناگونی به دست مفسران شیعه در هند به رشته تحریر درآمده است که بررسی سیر فراز و فرود آن به عنوان بخشی از تاریخ تفسیر شیعه حائز اهمیت است.

در اینجا به عنوان درآمدی بر تاریخ تفسیر شیعه در هند، به گزارشی توصیفی از برخی از تفاسیر شیعی می‌پردازیم. از میان مذاهب گوناگون شیعه در هند،^۱ به

۱. فرقه‌های شیعه در هند عبارت‌اند از: شیعه اثناعشریه، اسماعیلیه (خوجه‌ها، آقا‌خانیه).

شیعه اثناعشریه اکتفا می‌شود و از میان زبان‌های گوناگون فارسی، عربی، انگلیسی، اردو و هندی نیز به دو زبان فارسی و عربی بسنده می‌کنیم. در بررسی‌های مختصر این‌جانب، تفسیری به زبان انگلیسی که شیعیان هند نوشته باشند، به دست نیامد.

در یک تحلیل کوتاه می‌توان گفت که منحنی نگارش تفاسیر شیعی در هند در سده هفتم آغاز و در سده دهم و یازدهم به اوج خود رسیده و متأسفانه در سده‌های بعدی رو به افول نهاده است. هر چند در حال حاضر اغلب تفاسیر باقیمانده و چاپ شده مربوط به قرن دوازدهم و سیزدهم است، اما با توجه به نسخه‌های خطی موجود و نسخه‌های خطی مفقود و مستندات تاریخی و فرهنگی و اظهارات دانشمندان در این مورد، می‌توان ادعا کرد که سیر نگارش تفاسیر در سده‌های اخیر رو به افول نهاده است.

حال، بر اساس روش، گرایش، سبک و زبان به بررسی تفاسیر شیعی در هند می‌پردازیم.

روش‌شناسی تفاسیر شیعی در هند

روشن است که هر مفسری بر اساس مبانی، پیش‌فرض‌ها و منابعی که در تفسیر خود مورد استفاده قرار می‌دهد، روش تفسیری خود را برمی‌گزیند. در میان شیعیان، با توجه به ارشادات اهل بیت علیهم‌السلام روش‌های تفسیری، متنوع است که روش‌های تفسیر قرآن به قرآن، روش اجتهادی، روش اثری، روش شهودی و روش عقلی، از مهم‌ترین روش‌های تفسیری در میان مفسران شیعه به شمار می‌آید.^۱

از میان روش‌های تفسیری گوناگون، روش اثری در میان تفاسیر شیعی در هند در جایگاه نخست قرار می‌گیرد. تعداد قابل توجهی از این تفاسیر با گزارش

۱. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: شاکر، محمدکاظم، مبانی و روش‌های تفسیری، ص ۴۷.

روایات اهل بیت علیهم السلام در ذیل آیات قرآن کریم و گاه با شرح و تفسیر آیات بر محوریت روایات، روش تفسیر روایی در هند را گسترش بخشیده‌اند.

تفسیر *انوار البیان فی تفسیر القرآن*، اثر مولوی غلام‌علی (۱۳۲۸-۱۳۶۷ق) فرزند حاج اسماعیل بهاونگری هندی، از جمله تفاسیر اثری شیعی در هند است. تفسیر وی به گجراتی در سه مجلد و با بهره‌گیری از احادیث و روایات ائمه معصومین علیهم السلام تألیف گردیده و در هندوستان به چاپ رسیده است. مولوی غلام‌علی اثر دیگری به نام *قصص الأنبياء* دارد که شامل بخشی از قرآن و شرح و بیان داستانهای پیامبران از حضرت آدم علیه السلام تا رسول اکرم صلی الله علیه و آله می‌باشد که با بهره‌گیری از روایات و احادیث ائمه طاهرين علیهم السلام تألیف نموده است. این کتاب در سه مجلد در هندوستان به چاپ رسیده است.^۱

با توجه به مهاجرت فلاسفه و متکلمان از ایران به هند، روش اجتهادی و عقلی نیز کم و بیش مورد توجه مفسران شیعه در هند قرار گرفته است.

از جمله تفاسیر اجتهادی تفسیر *لوامع التنزیل و سواطع التأویل*، اثر سید ابوالقاسم ابن النقی الحسینی الحسنی الرضوی القمی، مقیم لاهور و یکی از اعیان تفسیری قرن چهاردهم هجری می‌باشد. تفسیر مذکور در سی جلد طراحی شده است و هر جلد آن به یک جزء از قرآن کریم اختصاص یافته است. بعضی از مجلدات این تفسیر در هندوستان و پاکستان به چاپ رسیده است. دارای قطع بسیار بزرگ - بزرگ‌تر از قطع رحلی - و جلد اوّل آن در هفتصد و پنجاه صفحه در سال ۱۲۹۶ق به نگارش درآمده است. سیزده جلد از این تفسیر به فارسی به خامه خود آن مرحوم نگاشته شده که اجل مهلت اتمام آن را نداده و چشم از جهان فرو بسته است. از جلد چهاردهم تا اواسط جلد بیست و هفتم نیز به خامه پسرش مرحوم سید علی حائری ادامه پیدا کرده است. وی نیز راه پدر را تعقیب

۱. شهیدی صالحی، عبدالحسین، *تفسیر و تفاسیر شیعه*، ص ۳۱۶.

نموده و هر جلد را به یک جزء از قرآن مجید اختصاص داده است. عمر فرزندش نیز کفاف تکمیل این اثر بزرگ را نکرده است. آنچه بر اهمیت این تفسیر افزوده، بحث‌های لغوی و نحوی مفصل، استفاده فراوان از آثار روایی اهل سنت و شیعه، طرح موضوعات کلامی متعدد، پاسخ به ایرادات خوارج، اختلاف قرائات و در یک کلام ارائه پاسخ‌هایی از زوایای گوناگون و چند وجهی به شبهات است.^۱

اما، روش تفسیر قرآن به قرآن که در میان مفسران کشورهای شیعه‌نشین مهجور بود، در سده‌های گذشته در هند نیز مورد بی‌مهری قرار گرفت و همین کم‌توجهی بر مهجوریت این روش در هند افزود.

گرایش‌شناسی تفاسیر شیعی در هند

مراد از گرایش تفسیری، جهت‌گیری‌های عصری مفسران بر اساس دانش، دغدغه‌ها و روحیات آنان است. گرایش‌هایی مانند: کلامی، ادبی، تاریخی، اخلاقی، تربیتی، اجتماعی، سیاسی و علمی از مهم‌ترین گرایش‌های تفسیری به شمار می‌آیند.

مهم‌ترین گرایش تفسیری شیعیان در هند، گرایش کلامی بوده است که سبب آن را در مناظرات اعتقادی میان دانشمندان اهل سنت و مفسران شیعه باید جست. بسیاری از آثار تفسیری مفسران شیعه در هند با گرایش کلامی نگاه‌شده است تا پاسخی بر شبهات و اشکالات مخالفان اعتقادی خود یعنی اهل سنت باشد. به همین سبب اغلب این تفاسیر بر محور تفسیر و تأویل آیات مربوط به اهل بیت علیهم‌السلام به نگارش درآمده‌اند.

---

۱. جلد‌های نخست، دوم و سوم چاپ سنگی این اثر تفسیری در کتابخانه بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی موجود است. جلد هفدهم این اثر نیز در کتابخانه دانشگاه همدرد دهلی به رؤیت نگارنده رسیده است.

گرایش ادبی نیز یکی از گرایش‌هایی است که کم و بیش مورد توجه مفسران شیعی در هند قرار گرفته و سبک‌های نوینی را در تفسیر ادبی قرآن کریم پدید آورده است که در برخی موارد، ویژگی‌هایی منحصر به فرد دارد که نه تنها در عالم تشیع، بلکه در عالم اسلام در نوع خود بی‌نظیر و در ابداع سبک‌های تفسیری در حد خود، نوآوری محسوب می‌شود.

سبک‌شناسی تفاسیر شیعی در هند

مفسران در نحوه بیان و تنظیم مطالب بر اساس درک شرایط مخاطب و ذوق و سلیقه شخصی از سبک‌های گوناگونی بهره جسته‌اند.^۱ سبک‌هایی مانند تفسیر منظوم، تفسیر منثور، تفسیر مزجی، تفسیر مختصر، تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی، از جمله سبک‌هایی است که تفاسیر متعددی بر اساس آن نگارش یافته است. آنچه حائز اهمیت است سبک‌های جالبی است که در هند برای نخستین بار در تاریخ تفسیر ابداع شده و توجه دیگر مذاهب را به خود جلب کرده است. از جمله آنها، تفسیر بدون نقطه قرآن کریم است که در نوع خود شاهکاری قرآنی - ادبی است.

تفسیر **سواطع الالهام**، اثر علامه شیخ ابوالفیض الفیضی الناکوری (۹۵۴-۱۰۰۴ق) معروف به فیض دکنی و متخلص به فیضی، نویسنده، شاعر، ادیب، فقیه، مورخ و مفسر؛ از مدافعان حقوق شیعه و مروّجان مذهب جعفری در هندوستان و ملک الشعراء دربار اکبرشاه که به زبان‌های عربی، فارسی و هندی تسلط کامل داشت. تفسیر مذکور، تفسیر کاملی از قرآن کریم است که از حروف مهمله ترکیب و نگاشته شده و در نوع خود بی‌نظیر و منحصر به فرد است. از این‌رو، این تفسیر به «تفسیر بی‌نقطه» نیز مشهور می‌باشد. این تفسیر را مرحوم دکتر سید مرتضی (آیة‌الله‌زاده) شیرازی، استاد دانشگاه تهران تصحیح کرده و در

۱. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: شاکر، محمدکاظم، *مبانی و روش‌های تفسیری*، ص ۵۰.

شش جلد در سال ۱۴۱۷ق منتشر شده است.

«بسم: اصله سمو كعلم و مصدره السمو و هو العلو واحد الاسماء و ورد اسم و سم و سم او وسم اسمه اعلمه و الموسم المعلم و الاسم العلم...».

نیز باید بیفزاییم که برخی سوره و آیات در میان هندیان بسیار مورد توجه قرار گرفته و تفاسیر متعددی درباره یک سوره یا آیه خاص به رشته تحریر درآمده است که تحلیل این سبک، خود به روشن سازی فضای فرهنگی - دینی هندیان در سده های گوناگون کمک می کند و گوشه هایی پنهان از لایه های جامعه شناختی فرهنگ پر رمز و راز این سرزمین را آشکار می سازد که راه را بر انتخاب هوشمندانه روش ها و شیوه های تبلیغی، متناسب با تنوع فرهنگی این کشور برای مبلغان مسلمان هموارتر می سازد. به عنوان نمونه، تفسیر سوره یوسف در میان مسلمانان هند بازتابی شگرف داشته، به طوری که ده ها تفسیر مستقل در خصوص تفسیر این سوره بر اساس اعتقادات مذاهب گوناگون اسلامی به ویژه مذهب تشیع در هر عصری به نگارش درآمده است. از جمله این تفاسیر می توان به تفسیر *البضاعة المزجاة*، اثر عالم جلیل ابراهیم بن محمد تقی بن حسین بن دلداری علی نقوی لکنهویی (م. ۱۲۵۹ق) و تفسیر *أحسن الحدائق*، اثر سید صفدر علی بن سید حیدر علی رضوی دهلوی (م. ۱۲۵۳ق) و تفسیر *أحسن القصص*، اثر تاج العلماء سید علی محمد بن سلطان العلماء سید محمد بن علامه سید دلداری علی نقوی نصیرآبادی (۱۲۶۰-۱۳۱۲ق) اشاره کرد که هر سه به تفسیر سوره یوسف پرداخته اند. نیز آیه اکمال دین از جمله آیاتی است که مفسران شیعی بسیار درباره آن سخن گفته و کتاب نوشته اند؛ از جمله می توان به تفسیر *التکمیل*، اثر سید مرتضی حسین خطیب الله آبادی هندی اشاره کرد که به زبان اردو نوشته شده و در هند نیز به چاپ رسیده است.

زبان شناسی تفاسیر شیعی در هند

تنوع زبان ها در هند خود داستان دیگری است. در حال حاضر بیش از بیست

زبان رسمی و دویست زبان غیر رسمی و محلی در این کشور رواج دارد. نخست آثار اسلامی به زبان عربی به هند راه یافت و سپس به زبان‌های هندی و اردو ترجمه شد. بعدها که ایرانیان در این کشور مناصب حکومتی را در دست گرفتند، به ویژه در قرن‌های دهم تا دوازدهم، به مدت سه سده، زبان فارسی به عنوان زبان رسمی اغلب مناطق هند رسمیت یافت و اکثر آثار اسلامی از جمله تفاسیر نیز به زبان فارسی به رشته تحریر درآمد. در قرن سیزدهم با حضور انگلیسی‌ها در هند، زبان انگلیسی گوی سبقت را در میان دیگر زبان‌ها ربود و به عنوان زبان رسمی اغلب دانشگاه‌ها و مراکز دولتی در هند رسمیت یافت. از آن زمان تا به حال، تفاسیر متعددی نیز به زبان انگلیسی در هند به نگارش درآمده و به زیور طبع نیز آراسته گردیده است.

تفسیر *انوار النجف فی اسرار المصحف*، اثر علامه حسین بخش نجفی به زبان اردو در چهارده جلد که در ۱۹۹۰م به چاپ رسیده است. نیز *تفسیر القرآن*، نوشته مولانا ظفر حسن آمروهاوی که در پنج جلد به زبان اردو در کراچی به چاپ رسیده است.^۱

تفاسیر شیعی در هند

حال، به گزارش برخی از تفاسیر شیعی در هند می‌پردازیم تا اندکی بر روشنایی فضای بحث افزوده باشیم.^۲

▪ *تفسیر بهائی یا تفسیر البهیه*، اثر مولوی بهاءالدین هندی (زنده در ۱۳۳۰ق)، در دو مجلد به زبان فارسی و عربی به شیوه کلامی و روایی شامل همه قرآن کریم از سوره حمد تا سوره ناس. مؤلف در این اثر پس از ذکر آیه و

۱. اطهر رضوی، سید عباس، *شیعه در هند*، ج ۱، ص ۶۰۸.

۲. برای اطلاع بیشتر بنگرید به: عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، *طبقات مفسران شیعه*، ص ۳۲۲، ۵۳۷، ۶۸۳، ۷۰۴، ۷۳۳، ۸۴۲، ۸۷۵، ۸۹۴، ۹۱۱.

- ترجمه فارسی به سبک کلامی و استدلالی و با بهره‌گیری از روایات و احادیث خاندان عصمت و نبوت علیهم‌السلام به تفسیر و تأویل آیه می‌پردازد. جلد اول که شامل تفسیر نصف قرآن است در حاشیه جلد اول تفسیر *لوامع التنزیل و سواطع التأویل*^۱ به سال ۱۳۰۱ق در هندوستان چاپ شده است.^۲
- *انوار القرآن*، از سید راحت حسین (۱۲۹۷-۱۳۵۵ق) فرزند سید طاهر حسین رضوی کوپال پوری هندی. به زبان اردو در چند جلد بزرگ است. سبک مفسر کلامی و روایی با بهره‌گیری از روایات و احادیث ائمه اطهار علیهم‌السلام می‌باشد. تا جزء یازده قرآن را مؤلف تفسیر کرده و سپس از دنیا رفته است. پس از او، فرزندش مولی سید علی، کار تفسیر را پی گرفته و تا جزء بیست و سه ادامه داده است. از این تفسیر شریف، مقدمه و پیشگفتار مفصل، و تفسیر سوره‌های فاتحه و بقره و آل عمران، به چاپ رسیده است.
  - *الفرقان فی تفسیر القرآن*، اثر حاج سید علی نقی (م. ۱۳۵۷ق) فرزند ابوالحسن نقوی لکنهوی هندی. این تفسیر در یک جلد به زبان عربی شامل همه قرآن به شیوه استدلالی و با بهره‌گیری از روایات و احادیث خاندان نبوت علیهم‌السلام به تفسیر و تأویل پرداخته و مقدمه‌ای در بیش از یکصد صفحه به آن نگاشته است. این تفسیر در لکنه‌و در سال ۱۳۵۳ق به چاپ رسیده است.
  - *تلخیص مجمع البیان خواجکی*، تألیف مولی محمد بن احمد، معروف به خواجکی شیرازی (م. ۹۸۸ق) اهل کولکن، از توابع دکن است. وی این کتاب را به نام سلطان ابراهیم قطب شاه هندی تألیف کرده است.^۳

۱. اثر حسینی حسنی رضوی قمی که پیشتر از آن سخن رفت.

۲. شهیدی صالحی، عبدالحسین، *تفسیر و تفاسیر شیعه*، ص ۲۹۳، ۳۱۲، ۳۲۲.

۳. عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، *طبقات مفسران شیعه*، ص ۵۱۷. نسخه ناقصی از این تفسیر تا سوره نساء در مخزن کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است.

- **تفسیر علامی هندی**، اثر مورخ نامدار هندی، ابوالفضل بن شیخ خضر یمانی ناگوری، (م. ۱۰۱۱ق) برادر ابوالفیض فیضی است. او از مشاهیر هند و از مورخان نامدار دربار اکبرشاه هندی بود.
- **تفسیر لکنهویی**، اثر عالم وارسته، سید علی محمد بن سید محمد بن سید دلداری علی نقوی لکنهویی (م. ۱۰۱۲ق). دو کتاب تفسیری دیگر به نام‌های *انوار الانزال فی تفسیر سورة النور و أحسن القصص، فی تفسیر سورة یوسف* نیز از تفاسیر ایشان است.
- **تفسیر فتح الرحمن بترجمة القرآن**، اثر شاه ولی الله قطب الدین احمد بن عبدالرحیم دهلوی نقشبندی غمری (م. ۱۱۷۶ق). این تفسیر به زبان اردو است و در هندوستان به چاپ رسیده است. نیز به ترکی به نام *التفسیر الجمالی علی تنزیل الجلالی* ترجمه شده و در سال ۱۲۹۴ق در بولاق مصر چاپ شده است. تفسیر دیگر وی *الفوز الکبیر فی اصول التفسیر* به فارسی است.
- **مفتاح التفاسیر**، اثر عالم جلیل القدر حافظ محمد شریف بن عبدالله بالی زاده (م. ۱۲۰۹ق). این کتاب درباره آیات قرآنی با اقتباس از تفاسیر متعدد به صورت رحلی به چاپ سنگی رسیده است.
- **التوضیح المجید فی تفسیر کتاب الله المجید**، تألیف عالم جلیل سید علی بن دلداری نقوی هندی (م. ۱۲۵۹ق) است. این تفسیر در سال ۱۲۴۵ق به زبان اردو، تألیف شده و در دو جلد به چاپ رسیده است.
- **انوار البیان**، اثر مولوی غلام‌علی بن حاج اسماعیل بهاونگری هندی (۱۲۸۳-۱۳۶۷ق). این اثر قرآنی در سه مجلد تدوین و تألیف یافته و به زبان «گجراتی» در هندوستان به چاپ رسیده است.
- **البلاغ المبین**، اثر عنایت الله مشرقی هندی است. این تفسیر در هندوستان به سال ۱۳۸۳ق به چاپ سنگی رسیده و درباره همه سوره‌های قرآن مجید

است.

▪ **تفسیر معرفة القرآن**، مؤلف آن، عالم بارع شیخ محمد حسن (م. ۱۳۹۰ق) یکی از فقیهان و مفسران برجسته شیعه در قرن چهاردهم است. این تفسیر در یک مجلد بزرگ، به زبان فارسی، و به شیوه کلامی و روایی است. مؤلف مباحثی از همه علوم قرآن و فنون متعلق به تفسیر و تأویل آیات محکم و متشابه و ... را در چهل باب، تنظیم نموده است. این تفسیر به زبان گجراتی نیز ترجمه شده است.

▪ **کشف الغطاء فی تفسیر سوره هل اتی**، اثر سید رجبعلی خان بهادر حسنی حسینی نقوی بهکری دهلوی لاهوری (م. ۱۲۸۶ق). این تفسیر در یک جلد به زبان فارسی و به شیوه کلامی در تفسیر سوره «الانسان» نگاشته شده است. مؤلف ابتدا آیات سوره «الانسان» را به سبک کلامی تفسیر و تأویل کرده و سپس آن را با واقعه کربلا تطبیق داده است. این کتاب نخست در لاهور در ۱۲۶۶ق. با چاپ سنگی و دوباره در ۱۲۸۵ق تجدید چاپ شده است. همین مؤلف تفسیر دیگری دارد به نام **السرّ الاکبر فی تفسیر سوره الفجر** در یک مجلد به زبان فارسی و به شیوه کلامی که به تفسیر و تأویل سوره الفجر پرداخته و آن را با شهادت حضرت ابی‌عبدالله الحسین علیه السلام تطبیق داده است. این تفسیر در ۱۲۶۶ق. در لاهور چاپ سنگی شده است.^۱

▪ **تفسیر مقبول**، تألیف سید عبدالله بن بهادر علی هندی (م. ۱۲۷۶ق). این تفسیر، ترجمه و تفسیر بسیار مختصری به زبان اردو از سوره‌های یس، الرحمن، واقعه، الملک، نوح، نبأ، المزمّل و الجن است.^۲

▪ **مفتاح كنوز القرآن**، (چاپ در ۱۲۷۶ ق). مؤلف آن میرزا محمد علی بن

۱. آقا بزرگ تهرانی، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، ج ۱۸، ص ۴۶.

۲. نسخه‌ای از آن در کتابخانه آیه الله مرعشی در قم موجود است.

حاج محمد کاظم دربندی مشهور به «کاظم بگ» است. این تفسیر که به فارسی است، *کشف آیات قرآنی* نیز نامیده شده و در پترزبورگ در سال ۱۲۷۶ق به چاپ رسیده است. مؤلف این کتاب را پس از تألیف *نجوم القرآن* که در هندوستان شهرت بسزایی دارد، نوشته است.

▪ *الامالی*، اثر عالم بارع سید حسین بن سید دلدار علی نقوی لکنه‌ئی (م. ۱۲۷۳ق) معروف به «سید العلما» است. این تفسیر در یک جلد به زبان عربی شامل تفسیر سوره‌های فاتحه، بقره، دهر و اخلاص است که به روش اثری به نگارش درآمده است.

▪ *تفسیر قاضی نورالله شوشتری*، اثر شهید سید ضیاءالدین قاضی نورالله بن سید شریف‌الدین مرعشی حسینی تستری معروف به قاضی نورالله تستری یا شوشتری (۹۵۶-۱۰۱۳ق) است. این تفسیر شامل مجموعه‌ای از آیات قرآن کریم است که در موضوعات گوناگون به تفسیر و تأویل آیات پرداخته است. تفسیرهای دیگر این مفسر عبارت‌اند از: *الحاشیة علی تفسیر البیضاوی الکبیر، الحاشیة علی تفسیر البیضاوی الصغیر، الحاشیة علی کنز العرفان، انس الوحید فی تفسیر سورة التوحید، مونس الوحید فی تفسیر آية العدل، التنویر فی آية التطهیر و السحاب المطیر فی تفسیر آية التطهیر*^۱.

▪ *حاشیه و شرح تفسیر انوارالتنزیل بیضاوی*، اثر مولی عبدالحکیم بن شمس‌الدین محمد سیالکوتی پنجابی (م. ۱۰۶۷ق) است. نخستین بار در ۱۲۷۰ق در حاشیة تفسیر *انوارالتنزیل* بیضاوی منتشر شده است.

منابع

۱. اطهر رضوی، سید عباس، شیعه در هند، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶ش.

۱. هاشم‌زاده، محمدعلی، شناخت‌نامه تفسیر و مفسران شیعه، ص ۴۸.

۲. آقا بزرگ تهرانی، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.
۳. حسینی، *لوامع التنزیل و سواطع التأویل*، مقدمه تفسیر، جلد نخست، چاپ سنگی، لاهور، ۱۲۹۷ق.
۴. شاکر، محمدکاظم، *مبانی و روش‌های تفسیری*، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۲ش.
۵. شهیدی صالحی، عبدالحسین، *تفسیر و تفاسیر شیعه*، قزوین، حدیث امروز، ۱۳۸۱ش.
۶. عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، *طبقات مفسران شیعه*، قم، نوید اسلام، ۱۳۷۱ش.
۷. نجاتی حسینی، سیده راضیه، *نقش علمای شیعه در گسترش تشیع در هند*، کارشناسی ارشد پیام نور مشهد، ۱۳۸۸ش.
۸. هاشم‌زاده، محمدعلی، *شناخت‌نامه تفسیر و مفسران شیعه*، در دست انتشار.